

A R T Y K U Ł Y I R O Z P R A W Y

PAULA PUSTUŁKA, JOWITA RADZIŃSKA, AGNIESZKA KWIATKOWSKA
Uniwersytet SWPS

STRACH W OBLICZU WOJNY W UKRAINIE: OSOBISTE
I GEOPOLITYCZNE OBawy MŁODYCH POLEK I POLAKÓW

WPROWADZENIE: MŁODZI W SPOŁECZEŃSTWIE STRACHU

Atak Rosji na Ukrainę, który pogłębił kryzys związany z dwuletnimi zmaganiem z pandemią COVID-19, dotkliwie zaznaczył się w doświadczeniach Polek i Polaków. W połączeniu z dotychczasowymi źródłami niepewności — takimi jak recesja gospodarcza, erozja demokracji i zmiany klimatyczne — przełożył się na poczucie życia w ciągłym zagrożeniu, w społeczeństwie ryzyka i strachu. Strach objął różnorodne dziedziny społecznego funkcjonowania, a skumulowany efekt współwystępujących zagrożeń można interpretować przez pryzmat „społeczeństwa kryzysu”, w którym „nie tylko negatywne skutki, ale i warunki kryzysu stają się częścią naszego codziennego życia” (Moralli, Allegrini 2021; zob. też Beck 2002; Hoffmann 2004; Carta, Orrù, Barberini 2022). Na codzienny niepokój, pogorszenie się sytuacji ekonomicznej i utratę bezpieczeństwa ontologicznego (Giddens 2001) w szczególnie sposób są narażeni ludzie młodzi, którzy rzadziej niż starsi mają poczucie stabilizacji i społecznego zakotwiczenia (Geldens, Bourke 2008; Colombo, Rebughini 2019; Green Mitchell, Bunton 2000).

Adres do korespondencji: ppustulka@swps.edu.pl; ORCID: 0000-0001-6679-0365;
jradzinska@swps.edu.pl; ORCID: 0000-0002-6187-636X; agn.kwiatkowska@swps.edu.pl;
ORCID: 0000-0002-2241-0831

Wykorzystując teoretyczne ramy socjologii emocji i socjologii młodych, koncentrujemy się tu na strachu (Turner, Stets 2006, 2009; Turner 2010; Villarreal 2022) definiowanym jako doświadczenie społeczne (Barbalet 1998). Przyjmujemy, że doświadczenia i przyjęte postawy, w tym konstelacje pokoleniowe związane z wiekiem (Colombo, Rebughini 2019), decydują o tym, że strach nie przez wszystkich jest doświadczany tak samo (Turner, Stets 2009). Stawiamy pytanie o to, w jaki sposób młode Polki i młodzi Polacy doświadczają strachu w obliczu wojny w Ukrainie. Wskazujemy na dwa obszary lęku: obawy geopolityczne (poziom makrospołeczny) oraz emocje i doświadczenia indywidualne (poziom mikrospołeczny). Te oblicza strachu młodych identyfikujemy na podstawie sondażowych danych ilościowych oraz jakościowego materiału z wymian asynchronicznych, zgromadzonych i zintegrowanych w podejściu mieszanym projektu badawczego ULTRAGEN¹. Opis tych zjawisk w młodym pokoleniu umożliwia socjologiczne prognozowanie pokoleniowej przyszłości na podstawie diagnozy jego terażniejszości (por. też Neale 2019).

NIEPEWNOŚĆ, STRACH I WOJNA W TEORII SPOŁECZNEJ

Rozważania o strachu i wojnie kierują nas na teren psychologii i socjologii emocji, które proponują interakcjonistyczne ujęcie emocji jako wzorców relacji łączących jednostki ze światem społecznym (Turner, Stets 2006, 2009; Turner 2010; Burkitt 2002). Strach — definiowany często jako poczucie bycia w niebezpieczeństwie — wynika z nagromadzonych w ciągu życia osobistych i społecznych doświadczeń lęku (LeDoux 2000). Postrzegany jest jako „splątana” emocja, może pełnić rolę zjawiska łączącego różniące się natężeniem i zakresem odczucia związane ze zmartwieńiami, niepokojem, paniką i przerażeniem (Villarreal 2022). Pojawia się, gdy jednostka czuje, że podlega sile, która przewyższa jej osobiste poczucie sprawstwa (Kemper 1978), w przypadku zarówno realnego, jak i wyobrażonego zagrożenia (LeDoux 2000). W kontekście wojny w Ukrainie przejawia się to w raczej abstrakcyjnym lęku o przyszłość świata oraz konkretnym strachu o bezpieczeństwo własne i bliskich. Percepcja zagrożenia współwystępuje przy tym z empatią wobec jednostek doświadczających rzeczywistych skutków zagrożenia (Konecki 2022).

¹ Badanie ULTRAGEN. „Wchodzenie w dorosłość w czasach ultra-niepewności. Między-pokoleniowa teoria rozedrganych tranzycji” jest realizowane w ośrodku badawczym Młodzi w Centrum Lab Uniwersytetu SWPS w Warszawie. Projekt jest finansowany przez Narodowe Centrum Nauki, OPUS 2020/37/B/HS6/01685 (kierowniczka: Paula Pustułka).

Jednostkowy strach odzwierciedla też charakterystyczne dla demokratycznej debaty publicznej konfrontowanie obywateli i obywaterek z faktem, że inne narody lub grupy społeczne mogą stanowić dla nich zagrożenie — fizyczne lub kulturowe (Barbalet 1998; Hoffmann 2004). W tym sensie — ograniczeni przez strach — nie mogą oni żyć w „pełnej wolności” (Shklar 1998). Stanley Hoffmann (2004, s. 1033) wskazuje, że „wojna, we wszystkich jej formach — z bronią masowego rażenia lub bez niej, wojna między państwami lub wewnątrz pseudopaństw i państw represyjnych, [...] jest największym źródłem strachu w społeczeństwie globalnym. Nie ma prostego «środka» przeciwko wojnie lub «stanowi wojennemu», ani też lekarstwa na nie”. „Płynny lęk” (Bauman 2008) dominuje w mediach i w debacie publicznej podczas dyskusji i w doniesieniach o wojnach, kryzysach politycznych i katastrofach na całym świecie (Hoffmann 2004), co sprawia, że poczucie zagrożenia towarzyszy nam na co dzień. W konkretnym momencie historycznym drugiej dekady XXI wieku to pandemia COVID-19, wojna w Ukrainie, recesja gospodarcza i inflacja, a także erozja demokracji i kryzys klimatyczny, wytwarzają w jednostkach poczucie funkcjonowania w społeczeństwie ryzyka (Beck 2002) czy też w społeczeństwie strachu (Bude 2018).

Chociaż strach, podobnie jak inne emocje, na przykład gniew czy złość, postrzegany jest jako „naturalna” jednostkowa reakcja na zagrożenie, socjologia identyfikuje także społeczny, interakcyjny i intersubiektywny wymiar strachu jako odzwierciedlenie struktury władzy i nierówności (Barbalet 1998; Villarreal 2022; Turner, Stets 2006). W uproszczeniu — strach najczęściej prowadzi do reakcji ucieczki lub walki (LeDoux 2000), przy czym ta druga odpowiedź przeradza się w gniew i agresję, jeśli źródłem strachu — w opinii obywaterek i obywateli — są aktorzy zewnętrzni, postrzegani jako obcy uzurpatorzy władzy (Turner, Stets 2006). Dlatego strach jest konceptualizowany jako czynnik niszczący relacje społeczne, ale też bodziec do tworzenia nowych form życia społecznego. W obliczu strachu grupy społeczne podejmują działania, które podkreślają granice ich grupowej tożsamości oraz przynależnych im interesów (Villarreal 2022), co doskonale ilustruje praca Heleny Flam (1998) o mozaice niebezpieczeństw w komunistycznej Polsce i NRD, ukazująca wyłanianie się klasowo-kulturowych znaczeń strachu i motywacje przejść od strachu do działania społecznego (por. też Tudor 2003).

Kultura strachu (Furedi 2007) czy horroru (Bericat 2005) wpisuje się w ponowoczesny etos społeczeństwa kryzysu (Moralli, Allegrini 2021). Skoro strach stanowi odpowiedź na poczucie braku sprawstwa umożliwiającego realizację własnych interesów (Kemper 1978), warto pochylić

się nad tą kwestią w kontekście najmłodszych pokoleń (zob. np. Thew, Middlemiss, Paavola 2020). Młodzi ludzie doświadczają nie tyle jednostkowego strachu, ile raczej zgeneralizowanej atmosfery lęku (*atmos-fear*; zob. Tateo, Marsico, Valsiner 2022) jako stanu ogólnospołecznego i pokoleniowego (Green, Mitchell, Bunton 2000; Geldens, Bourke 2008; Colombo, Rebughini 2019), w którym niekoniecznie można wskazać konkretny przedmiot obaw. Niepokojące i niepewne obszary rzeczywistości społecznej, w których zagrożenia zdają się mnożyć (Carta, Orrù, Barberini 2022), często są opisywane jako szczególnie dotkliwe dla młodych dorosłych, dopiero próbujących się odnaleźć i zakotwiczyć w społeczeństwie (Beck, Beck-Gernsheim 2009).

Odwołując się do literatury z zakresu studiów nad młodymi (zob. Colombo, Rebughini 2019, s. 4) przyjmujemy, że pokolenie jest użyteczną kategorią analityczną, która pozwala określić obszar „wspólnego doświadczenia «kryzysu obecności» [...], polegającego na niemożliwości dokonania syntezy według przeszłych odniesień, przy jednoczesnym braku nowych i jasnych odniesień dla orientacji w przyszłości”. Młodzi ludzie w odpowiedzi na nieprzewidywalność codziennego życia muszą twórczo konstruować nowe znaczenia, rozwiązania i praktyki, aby móc poradzić sobie z sytuacjami historycznymi, w których ich osobiste doświadczenia nie odnoszą się do ugruntowanych kategorii (Furlong, Cartmel 1997, s. 3). Badania pokazują, że już obecnie doświadczają oni procesów wchodzenia-w-dorosłość, które mają charakter achronologiczny, fragmentaryczny, są chaotyczne i naznaczone lękiem (zob. np. Hodkinson, Hodkinson, Sparkes 2013; Sarnowska, Winogrodzka, Pustułka 2018), a kolejny kryzys tylko te doświadczenia pogłębia (Kajta i in. 2022). Za Krystyną Szafraniec (2012, s. 119) podkreślamy, że młodzi ludzie będą pokoleniowo skazani „na walkę o własne przetrwanie w warunkach ograniczonych ofert i słabych zabezpieczeń przed ubóstwem. Niebezpieczeństwo z młodymi polega na tym, że mając poczucie mniejszych możliwości niż poprzednie pokolenia, mogą nabierać przekonania, że szanse na lepszą przyszłość zostały zaprzepaszczone nie przez nich, lecz siły tkwiące poza nimi”. Taki efekt wywołują polikryzysy, w tym pandemia COVID-19 (zob. Hafstad, Augusti 2021), które nasilają emocjonalne rozedrganie młodych oraz ich poczucie bycia „porzuconym” lub „straconym” pokoleniem (Giroux 2003; Szafraniec 2012).

Strach jest emocjonalnym przeciwieństwem nadziei (zob. Tateo, Marsico, Valsiner 2022, s. 127) i często oba te uczucia ulegają splątaniu w przypadku wydarzeń o charakterze katastrof, ponieważ łączy je orientacja na niepewność przyszłości, co w szczególności dotyczy osób młodych, znajdujących się u progu biograficznych przemian i momentów krytycz-

nych (Thomson i in. 2002). „Zagrożone jutro” — zarówno samo istnienie jednostki w przyszłości, jak i obawa spełnienia się najczarniejszych scenariuszy o charakterze globalnym — leży u podstaw strachu bardziej niż lęk przed cierpieniem cielesnym (Hoffmann 2004). Młodzi ludzie, wychowani w świadomości dynamiki zmian społecznych (Furlong, Cartmel 2006; Beck, Beck-Gernsheim 2009), musieli nauczyć się uwzględniać w swoich biografiach „niepewność związaną z utrzymującą się niestabilnością gospodarczą, szybkimi zmianami na rynkach pracy, ryzykiem katastrof ekologicznych, kruchością demokracji oraz zagrożeniem przemocą i terroryzmem” (Colombo, Rebughini 2019, s. 2; zob. też Furlong, Cartmel 2006).

SKUTKI WOJNY W UKRAINIE I STRACH

Świat z niepokojem i niepewnością obserwuje polityczne, społeczne i gospodarcze konsekwencje wojny w Ukrainie (Barchielli i in. 2022). Niespodziewane zakłócenia i „nierozstrzygnięcia” na poziomie politycznym i indywidualnym w Polsce mają szczególny charakter (por. Pustułka i in., w druku), ponieważ militarna agresja Federacji Rosyjskiej w Ukrainie dzieje się w bezpośrednim sąsiedztwie i stanowi definitywne zakończenie trzech dekad względnego pokoju od czasu demokratycznej transformacji regionu Europy Środkowo-Wschodniej (Michta 2022). Innymi słowy, wojna głęboko dotyka emocjonalnie Polki i Polaków ze względu na fizyczną bliskość, ale też mały dystans psychologiczny między nimi a osobami z Ukrainy, spowodowany poczuciem podobieństwa kulturowego (Trope, Liberman 2010; Maciejewska-Mieszkowska 2022).

W ujęciu psychologicznym — przedłużająca się ekspozycja na sytuację, wobec której czujemy się bezradni, jest czynnikiem ryzyka zdrowia psychicznego ludności (w tym depresji), zwłaszcza w świetle trudności z regulacją emocji współwystępujących po okresie pandemii COVID-19 (Barchielli i in. 2022), szczególnie nasilonych w młodym pokoleniu (Hafstad, Augusti 2021). Wstępne badania wskazują na silne pobudzenie emocjonalne oraz mieszane reakcje na wojnę: gniew, lęk i postrzeganie zagrożenia, ale także empatię wobec ofiar (Konecki 2022; Moshagen, Hilbig 2022). Wyniki badania „The uncertain times: views on health issues and the war in Ukraine. A 6-country comparative study”, realizowanego przez Free Press for Eastern Europe w ramach projektu SCIENCE+ (FREE 2022), potwierdzają, że Polki i Polacy byli silnie emocjonalnie dotknięci wojną — aż 79% badanych wskazało, że odczuwają strach. W żadnym innym badanym kraju poziom deklarowanego strachu nie przekracza 70% (Węgry 69%, Bułgaria 65%, Słowacja 64%, Rumunia 60%, Czechy 53%).

Równoległe ze strachem szeroko odczuwana jest empatia (przez 89% Polak i Polaków — w pozostałych krajach średnio 67%), co jest zgodne z hipotezą o bliskości geograficznej i kulturowej jako determinancie silniejszego poczucia strachu i empatii wobec osób, z którymi czujemy się kulturowo bliscy (zob. Trope, Liberman 2010; Maciejewska-Mieszkowska 2022). Co ważne, w społeczeństwach przestrzennie czy kulturowo „odleglejszych” od Ukrainy niż Polska trwająca wojna również budzi lęk, złość i obrzydzenie (Barchelli i in. 2022). Polskie dane sondażowe (CBOS 2022) wskazują też na wyjątkowo pozytywny stosunek do uchodźców ukraińskich w porównaniu z kryzysami migracyjnymi w przeszłości, choć wraz z upływem czasu pozytywne nastawienie słabnie (CBOS 2023).

Atak Rosji na Ukrainę spowodował niespotykany dotychczas w Polsce napływ ludności z terenów objętych działaniami wojennymi. Szacuje się, że w całej Europie odnotowano ponad 8,1 mln osób uchodźczych z Ukrainy, a ponad 4,8 mln z nich zarejestrowało się w programach ochrony (stan na 13 lutego 2023; UNHCR 2023). Większość Ukrainek i Ukraińców pozostała, przynajmniej czasowo, w państwach sąsiadujących, przede wszystkim w Polsce: odnotowano ponad 9,6 mln przekroczeń granicy między Ukrainą a Polską (w tym osoby powracające były liczone wielokrotnie), a 1,63 mln uchodźców z Ukrainy oficjalnie zarejestrowało się w Polsce (UNHCR 2023).

We wspomnianej już wcześniej pracy Jack Barbalet (1998) dowodzi, że zmiany w strukturach społecznych sprawiają, iż jednostki reagują strachem na poziomie indywidualnym na zmiany, które wiążą się z redystrybucją cenionych zasobów, w tym dobrobytu materialnego (por. Turner, Stets 2006). W tej praktycznej sferze Polacy i Polki — jako mieszkańcy kraju przyjmującego osoby uchodźcze z Ukrainy, zwłaszcza w dużych miastach — zostali dotknięci niedoborem mieszkań i znacznym wzrostem cen najmu (około 15%; Trojanek, Głuszak 2022), rosnącą niestabilnością na rynku pracy oraz ograniczeniami dostępności instytucji edukacyjnych czy placówek opieki zdrowotnej (Lewtak i in. 2022; Duszczyk, Kaczmarczyk 2022). Na trudności związane z mieszkalnictwem i stabilnością zatrudnienia znów najbardziej narażone są osoby młode, posiadające mniej zasobów i słabiej zakorzenione społecznie (zob. np. Kajta, Pustulka, Radzińska 2022). Prognozuje się, że konflikt rosyjsko-ukraiński będzie miał głębokie konsekwencje materialne polegające na zmniejszeniu globalnego PKB o 1 bilion dolarów, wzroście globalnej inflacji o 3% oraz spowodowaniu zakłóceń w dostawach energii i towarów (Liadze i in. 2023).

Podsumowując — kryzysy wpływają na codzienność jednostek, a strach, który wywołują, „wymusza” modyfikację dotychczasowych prak-

tyk i sposobów myślenia o rzeczywistości. Zdaniem Any Villarreal (2022, s. 291): „w konsekwencji poważnego pęknięcia społecznego, takiego jak wybuch wojny lub pandemia, strach jest doświadczany jako mnóstwo problemów logistycznych w życiu codziennym: gdzie mieszkać; gdzie pracować; jak dostać się z punktu A do punktu B i z powrotem; gdzie i jak zorganizować spotkanie towarzyskie bezpiecznie lub tak bezpiecznie jak to możliwe”, a proces wytwarzania strategii działania w celu opanowania strachu w czasach wysokiego ryzyka określa ona jako „logistykę strachu”. Wydaje się, że skutki kryzysów w większym stopniu dotyczą członków młodego pokolenia, głównie ze względu na ich mniejszą stabilizację społeczną i częstsze zmiany życiowe, które potęgują sytuacje niepewności i — w rezultacie — nasilają strach (zob. też Pustułka i in. 2021).

METODOLOGIA I ŹRÓDŁA DANYCH

Przedstawiona tu analiza wykorzystuje potencjał dużego, wielokomponentowego projektu badawczego ULTRAGEN. „Wchodzenie w dorosłość w czasach ultra-niepewności. Międzypokoleniowa teoria rozedrganych tranzycji”², który ma charakter badania mieszanego (*mixed-methods*; zob. np. Teddlie, Tashakkori 2012) realizowanego w ujęciu międzypokoleniowym, poświęconego doświadczaniu kryzysów w procesie wchodzenia w dorosłość. Tematyka projektu ściśle wiąże się z zagadnieniem społeczeństwa kryzysowego, a badania prowadzone w jego ramach odpowiadają na wezwanie do pogłębiania „nowej wyobraźni socjologicznej, która jest wrażliwa na konkretne paradoksy i wyzwania refleksyjnej nowoczesności” (Beck 2008, s. 63). Zastosowane podejście polega na łączeniu danych w badaniach mieszanych, które Jennifer Mason (2006) skategoryzowała jako integracyjne. W praktyce oznacza to wykorzystanie zbioru ilościowego (badanie sondażowe) oraz jakościowego (jakościowe badanie podłużne) z projektu ULTRAGEN jako źródeł komplementarnych.

Dane jakościowe zostały pozyskane techniką wymiany asynchronicznej (zob. Radzińska 2022b), w której udział brały osoby wcześniej udzielające indywidualnych wywiadów pogłębionych w pierwszej fali projektu. Wymiana asynchroniczna jest elastyczną techniką gromadzenia danych, która dobrze sprawdza się w sytuacjach o dużej dynamice (Radzińska 2022a), a taką niewątpliwie była rosyjska agresja przeciw Ukrainie. Wymiana asynchroniczna w projekcie ULTRAGEN wprost koncentrowała się

² Szczegółowe informacje na temat projektu, w tym rozbudowany opis podejścia metodologicznego, zob. Pustułka i in. 2021.

na tematyce wybuchu wojny i obaw z nią związanych. Każda osoba otrzymała ten sam zestaw pytań dotyczących towarzyszących wybuchowi wojny emocji, działań i praktyk, strategii radzenia sobie z sytuacją, a także przewidywań na przyszłość. Odpowiedzi można było udzielić w jednej z kilku form: pisemnie za pośrednictwem poczty elektronicznej/wybranego komunikatora, poprzez przesłanie nagrań głosowych, jak i w miniwywiadzie, to jest krótkiej rozmowie z badaczką. Osobom, które udzieliły odpowiedzi na pytania otwierające, zadawano pytania uzupełniające, maksymalnie w czterech rundach wymian między osobą badaną a badaczką. Elastyczność względem techniki badawczej podyktowana była chęcią zmaksymalizowania zaangażowania uczestniczek i uczestników. Powyższa prośba o podzielenie się opinią została rozesłana do 70 uczestniczek i uczestników badania jakościowego, a ostatecznie pozyskano materiał od 43 osób badanych.

Materiał jakościowy zgromadzono w okresie marzec–kwiecień 2022, w pierwszych tygodniach po wybuchu wojny. Na potrzeby analiz tematycznych i kohortowych w niniejszym opracowaniu materiał poddano dalszej selekcji poprzez celowe skupienie się na dwudziestu wymianach asynchronicznych z młodymi dorosłymi. Badane osoby ($N = 20$) to 13 kobiet i 7 mężczyzn w wieku od 18 do 36 lat (średnia 25,4 lata). W procesie analitycznym opisy strachu odczuwanego przez badane osoby w odpowiedzi na wojnę zostały wprowadzone do siatki ramowej (Neale 2019), z uwzględnieniem odpowiednich cytatów. Siatka ramowa umożliwiła analizę przypadków, kategoryzację głównych osi interpretacyjnych, a następnie tematyczne analizy porównawcze.

Analiza ilościowa przeprowadzona została na zbiorze danych z badania sondażowego, zrealizowanego w dniach 13 do 23 stycznia 2023 r. (a więc w niecały rok po wybuchu wojny) metodą CAWI przez jedną z firm badania opinii i rynku. Badanie zrealizowano na ogólnopolskiej próbie 2104 osób w wieku od 18 do 35 reprezentatywnej ze względu na wiek, płeć, wielkość miejsca zamieszkania i region. Na podstawie danych o strukturze populacji (GUS 2022) stworzone zostały kwoty do doboru próby z panelu; były one również podstawą do ważenia poststratyfikacyjnego. Taki dobór próby nie ma charakteru losowego, podatny jest zatem na skrzywienie wynikające z autoselekcji i nierównego dostępu do internetu różnych części populacji. Jednakże objęcie badaniem wyłącznie osób młodych, charakteryzujących się najwyższym poziomem korzystania z internetu w Polsce (Pew Research 2022), przynajmniej częściowo ogranicza to zaburzenie. Kwestionariusz ankiety został przygotowany na podstawie przeprowadzonego wcześniej *desk research* oraz wyników badania jakościowego.

WYNIKI BADAŃ

Prezentację wyników zaczynamy od danych ilościowych, a następnie przechodzimy do opisu doświadczeń strachu i obaw wyłaniającego się z analizy jakościowej. Druga część rozważań obejmuje część makrosocjologiczną (obawy geopolityczne) oraz mikrosocjologiczną (strach jednostkowy).

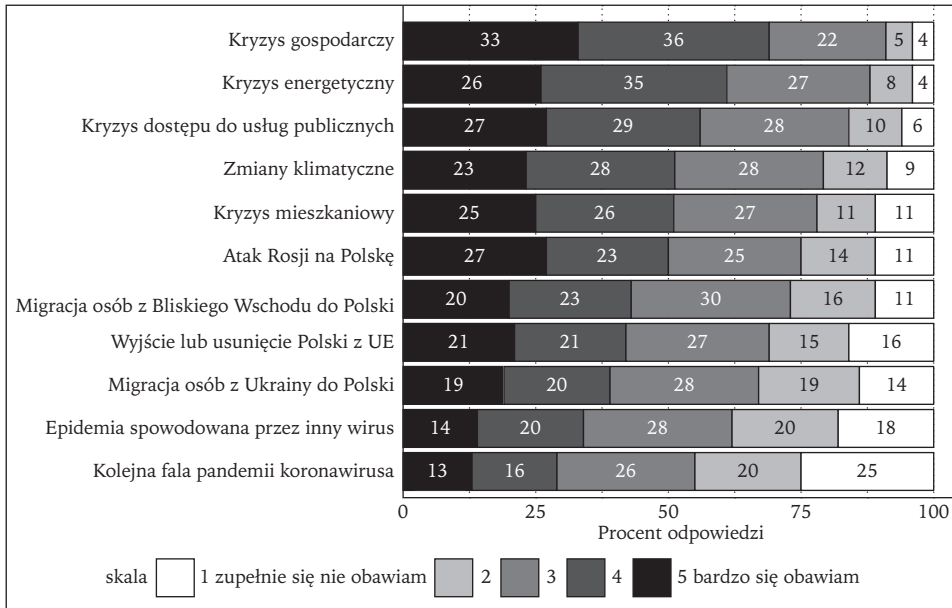
Zakres i stratyfikacja strachu

W badaniu sondażowym postawiono pytanie o obawy respondentek i respondentów związane z potencjalnym atakiem Rosji na Polskę na tle innych hipotetycznych zagrożeń. Odpowiedzi udzielane były na pięciostopniowej skali, gdzie 1 oznaczało „zupełnie się nie obawiam”, a 5 „bardzo się obawiam”. Wyniki pokazują, że niemal rok po ataku Rosji na Ukrainę wśród młodych Polek i Polaków nadal więcej jest osób obawiających się rozlania wojny na terytorium naszego kraju (50% — suma odpowiedzi 4–5) niż tych, które takich obaw nie mają (25% — suma odpowiedzi 1–2). W neutralnym punkcie skali swoje obawy usytuowało 25% odpowiadających.

Strach młodych osób w Polsce to jednak przede wszystkim lęki ekonomiczne (wykres 1). W perspektywie pogłębiającego się kryzysu gospodarczego (w tym najwyższej od ponad dwudziestu lat inflacji) i energetycznego (niedobór nośników energii oraz wzrost ich cen, bezpośrednio spowodowane atakiem Rosji na Ukrainę), a także kryzysów w dostępie do usług publicznych i na rynku mieszkaniowym (oba poprzedzały wojnę, jednak zostały zaostrzone przez przyjazd osób uchodźczych), potencjalny atak Rosji na Polskę stał się ryzykiem drugiego rzędu. Atak Rosji na Polskę oceniony został również jako zagrożenie mniejszej rangi niż zmiany klimatyczne. Jako jeszcze mniej zagrażające postrzegane są migracje (przy czym większe obawy towarzyszą badanym w przypadku napływu do Polski osób z Bliskiego Wschodu w porównaniu z migracjami z Ukrainy), jak również możliwe przyszłe fale pandemii wywołane przez COVID-19 lub inny wirus.

Obawy związane z atakiem Rosji na Polskę wiążą się z wszystkimi innymi badanymi przez nas rodzajami lęków młodych ludzi w Polsce (współczynnik korelacji Kendalla tau-b w zakresie 0,24–0,40). Najsilniej lęk przed atakiem Rosji związany jest z obawami przed przyszłymi kryzysami pandemicznymi, spowodowanymi przez inny wirus ($\tau_b = 0,40$, $p < 0,001$, $N = 2104$) oraz z kolejną falą pandemii koronawirusa ($\tau_b = 0,38$, $p < 0,001$, $N = 2104$). Silna jest również korelacja

Niepokoje polskich młodych (18–35 lat) (%)

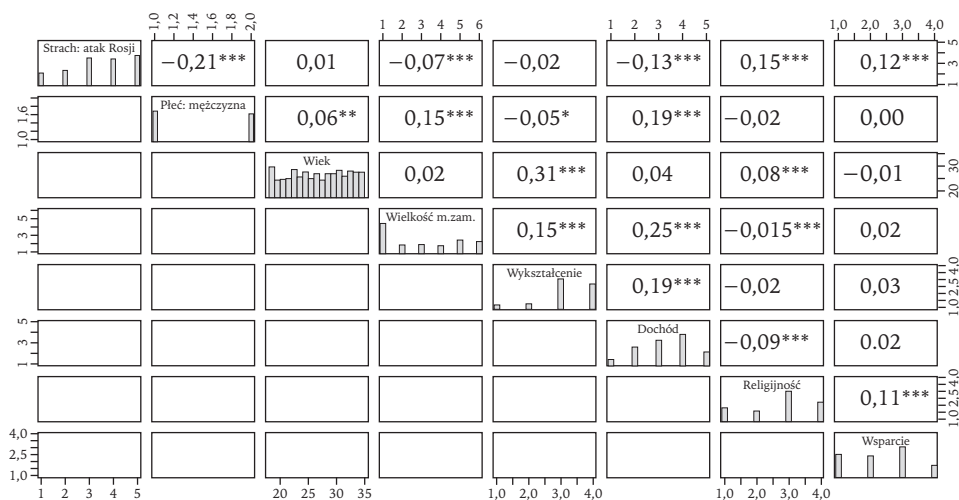
Źródło: Zbiór danych ULTRAGEN 2023, dane ważone, N = 2104, opracowanie własne.

z obawą przed „innymi” (Hoffman 2004), co obrazuje lęk przed migracją do Polski osób z Bliskiego Wschodu ($\tau_b = 0,36$, $p < 0,001$, N = 2104).

Badanie jest zawężone wyłącznie do grupy osób młodych (18–35), ale w obrębie tej grupy strach nie jest równomiernie rozłożony (por. Barbalet 1998; Turner, Stets 2006; Villarreal 2022). Zróznicowanie strachu przed wojną według zmiennych społeczno-demograficznych zaprezentowane zostało w macierzy korelacji (wykres 2) i na wykresach częstości (wykres 3). Silnie różnicującą zmienną jest płeć: młode kobiety (62%) częściej niż mężczyźni (39%) wskazują odpowiedzi potwierdzające obawy przed inwazją Rosji na Polskę (suma odpowiedzi 4–5). Różnicę tę można wyjaśnić socjalizacją do ról płciowych i odmiennymi oczekiwaniami społecznymi. Role płciowe tradycyjnie nakładają na kobiety większą odpowiedzialność za bezpieczeństwo domu i rodziny. W konsekwencji kobiety mogą być bardziej wrażliwe na potencjalne zagrożenia, zarówno na poziomie indywidualnym, jak i w skali globalnej, związanej z międzynarodowym bezpieczeństwem. Odmienne oczekiwania społeczne względem płci wpływają również na interpretacje i reakcje na zagrożenia: kobiecy strach jest społecznie bardziej akceptowany, podczas gdy od mężczyzn wymaga się „twardszej”

Wykres 2

Zróżnicowanie strachu przed wojną według zmiennych społeczno-demograficznych

Macierz korelacji rangowych tau-b Kendalla. Istotność statystyczna: * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Źródło: Zbiór danych ULTRAGEN 2023, dane ważone, $N = 2104$, opracowanie własne.

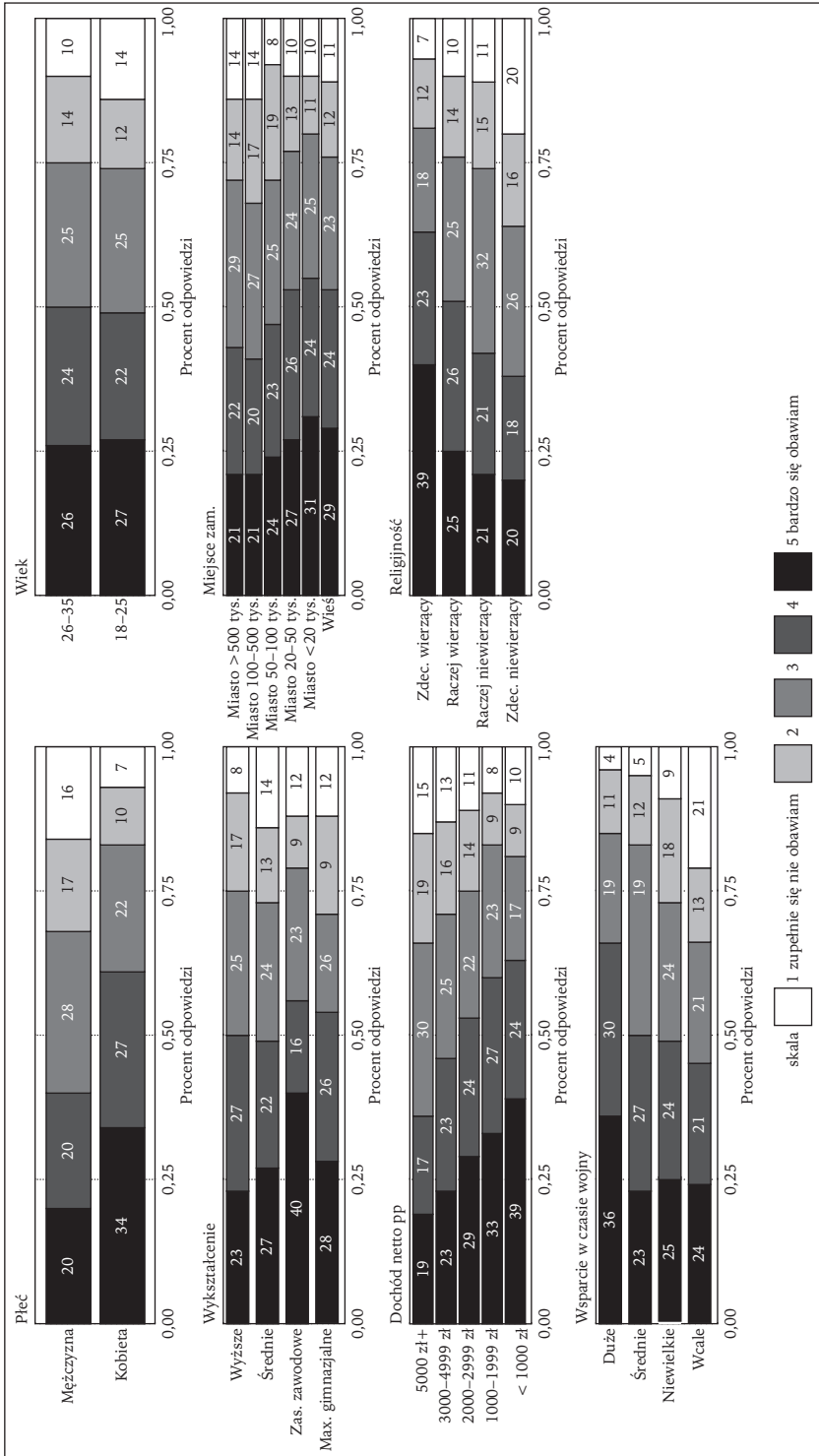
postawy wobec zagrożeń, co może skutkować niedoszacowaniem realnego zagrożenia lub ukrywaniem swojego strachu (Fothergill 1996).

Kolejną zmienną różnicującą obawy przed potencjalnym atakiem Rosji na Polskę jest dochód. Osoby zamożne w mniejszym stopniu obawiają się rosyjskiej agresji. Można postawić hipotezę, że ryzyko wojny pogłębia już istniejące obawy o finanse gospodarstwa domowego (por. Villarreal 2022), co sprawia, że osoby postrzegające swoje zasoby materialne jako niewystarczające mogą być bardziej narażone na strach przed dodatkowym ryzykiem w postaci agresji militarnej. Innymi słowy, osoby w lepszej sytuacji mają „zaplecze” finansowe jako bufor na wypadek wojny lub innych kryzysów. Potwierdza to negatywny związek między dochodem a poziomem obaw dotyczących większości zagrożeń, o które pytano w badaniu. Co szczególnie istotne, dochód uniezależnia jednostkę od przypisania do miejsca (Bauman 2012): osobom zamożnym łatwiej jest opuścić teren potencjalnych walk, ponieważ dysponują środkami na urządzenie swojego życia za granicą bez konieczności polegania na dobroczynności kraju przyjmującego.

Istotny statystycznie związek zachodzi również pomiędzy odczuwaniem obaw przed atakiem militarnym na Polskę a deklarowaną religijno-

Wykres 3

Struktura strachu przed atakiem Rosji na Polskę w kohorcie polskich młodych — zróżnicowanie społeczno-demograficzne (%)

Źródło: Zbiór danych ULTRAGEN 2023, dane ważone, opracowanie własne.

ścią. Przede wszystkim wyróżnia się grupa osób zdecydowanie religijnych, które bardzo obawiają się wojny — niemal dwukrotnie częściej (39%) niż zdecydowanie niewierzący (20%) i raczej niewierzący (21%). W tym przypadku zastanowić się można nad kierunkiem zależności przyczynowej. Z jednej strony, silna religijność może przekładać się na większy strach przed wojną, ponieważ przekonania i wartości religijne mogą sprzyjać poczuciu zagrożenia lub bezbronności w czasie kryzysu, zwłaszcza gdy jednostka przenosi odpowiedzialność za radzenie sobie z kryzysem na istotę wyższą, z czym może wiązać się poczucie rozczarowania (Pargament 2002); podobnie, niektóre badania wskazywały na wyższy poziom stresu przed COVID-19 u osób religijnych (Khoo i in. 2021). Z drugiej strony, zagrożenie wojną może również skłaniać do szukania pocieszenia i wsparcia w swoich przekonaniach religijnych zwłaszcza te osoby, które najsilniej odczuwają strach (Khoo i in. 2021).

W badaniu zaobserwowany został również dodatni wpływ odczuwanego wsparcia społecznego na strach przed wojną, co również interpretować można dwutorowo. Jednostki najsilniej odczuwające strach będą silniej zmotywowane do szukania relacji społecznych i wyrażania zapotrzebowania na pomoc. Jednak osoby otoczone sieciami wsparcia będą również najczęściej stykały się z informacjami na temat wojny i negatywnymi emocjami im towarzyszącymi. Obok antycypacyjnych obaw przed podzieleniem losu z osobami z Ukrainy poczucie podobieństwa i bliskości z osobami uchodźczymi oraz społeczne normy pomagania wpływają na budowanie wspólnej tożsamości i gotowość do wspierania, co rodzi różne typy społecznego wsparcia (Kossowska i in. 2023; Radzińska, Golińska 2023), ale i wpływa na odczuwane emocje. Podobnie jak w przypadku innych kryzysów — przynajmniej na pewnym etapie i w odniesieniu do pewnej grupy — rośnie wyrażana i oczekiwana solidarność (Radzińska 2022a).

Wpływ pozostałych analizowanych zmiennych na odczuwany strach jest słaby lub nieistotny. Po uwzględnieniu wielkości miejsca zamieszkania wyróżniają się dwie grupy miejscowości: podczas gdy mieszkańcy wsi, miast małych (do 20 tys. mieszkańców) i średnich (20–50 tys. mieszkańców) wykazali wyższy poziom strachu (53–55% wskazań na odpowiedzi 4 i 5), to znacznie mniej obawiały się osoby z dużych miast: 42% w miastach 100–500 tys. mieszkańców i 43% w miastach powyżej 500 tys. mieszkańców³.

³ Testy post-hoc GT2 Hochberga wykazały różnicę średnich ($MD = 0,3, p < 0,001$) między grupą osób zamieszkujących wsie i miasta do 50 tys. mieszkańców a grupą mieszkańców dużych miast (powyżej 100 tys.).

Chociaż edukacja nie wpływa całościowo w sposób istotny na poziom strachu, to zdecydowanie wyróżniającą się kategorią są osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym, wśród których nie tylko obserwowany jest najwyższy poziom obaw (56% wobec 49–53% w innych grupach), ale aż 40% z nich wskazało ostatni punkt skali, co oznacza, że bardzo obawiają się inwazji Rosji na Polskę⁴. Można postawić hipotezę, że ten wysoki poziom strachu wywołany jest świadomością szczególnego zagrożenia tej grupy w przypadku powszechnej mobilizacji. Z kolei wiek osób badanych — również w podziale na dwie kohorty wiekowe — nie różnicował badanych pod względem poziomu obaw, co może oznaczać, że podobnie kryzysowej rzeczywistości doświadczają młodsze i starsze kohorty młodych dorosłych w Polsce (por. Pustułka i in. 2021), co potwierdzają zaprezentowane dalej analizy jakościowe.

*„BOJĘ SIĘ, ŻE WYBUCHNIE III WOJNA ŚWIATOWA”:
GEOPOLITYCZNE OBAWY MŁODYCH POLEK I POLAKÓW*

Powyższy otwierający rozważania cytat z wypowiedzi 29-letniej Małgorzaty przytaczamy nieprzypadkowo, gdyż w wymiarze geopolitycznym najczęściej pojawiającą się obawą — występującą w wypowiedziach aż połowy badanych — jest strach o „rozlanie się” toczącego się konfliktu zbrojnego, widoczny również w wynikach sondażu. Młodym uczestniczkom i uczestnikom badania jakościowego towarzyszą lęki polityczne o różnej skali: czasem obejmujące cały glob, czasem zaś skoncentrowane na bezpieczeństwie narodowym (por. Hoffmann 2004). Przykłady pierwszego typu obaw znajdziemy w cytowanej wyżej wypowiedzi Małgorzaty, ale też Niny i Weroniki, które obawiają się wojny atomowej oraz wojny światowej:

*Mam nadzieję, że Ukraina się wybroni oraz że nie dotknie to innych państw. Jedyne czego się obawiam to właśnie, żeby inne państwa nie zostały zaatakowane, ale sądzę, że się tak nie stanie. [Nina, 18]*⁵

Oczywiście martwi mnie wizja globalnego konfliktu, ale mam szczerą nadzieję, że po straszeniu się nawzajem atomówkami nie będziemy już ani kroku bliżej do ich odpalenia. [Weronika, 31]

Obok wojny jądrowej czy totalnej strach związany z niepewnością w wymiarze makro odnosi się wprost do Władimira Putina, który jawi się

⁴ Testy post-hoc GT2 Hochberga wykazały różnicę średnich (MD = 0,3, $p = 0,03$) między grupą z wykształceniem zasadniczym zawodowym a średnim.

⁵ Cytaty opisano pseudonimami badanych osób i podano ich wiek.

jako uzurpator władzy rodzącej strach (por. Turner, Stets 2006). W wypowiedzi Magdy personifikuje on nieprzewidywalność Rosji — tak obecnie, jak i w przyszłości:

Obaw jest wiele, ponieważ nie wiem, co ten chory człowiek ma w głowie... po nim możemy spodziewać się w tym momencie wszystkiego. Najbardziej boję się, że może użyć broni jądrowej, bo jak widać nic go nie powstrzymuje do zakończenia tej wojny pomimo licznych sankcji na Rosję. [Magda, 20]

Związany z powyższą, motywowaną historycznie, nieufnością wobec Rosji i Rosjan (Maciejewska-Mieszkowska 2022; Michta 2022), drugi podtyp wypowiedzi pokazuje myślenie zawężone do Polski, która jest portretowana jako główny kraj sojusznicy Ukrainy, co czyni z niej potencjalnie pierwszy cel ataku. Mówią o tym między innymi Eliza i Stefan:

Obawiam się skutków ekonomicznych, politycznych, agresji Rosji, która może być wymierzona w inne, bratające się teraz z Ukrainą kraje. [Eliza, 21]

No, obawiam się, że opór zostanie złamany, że będziemy sąsiadowali [...] z Rosją i za kilka lat po odbudowie potencjału militarnego, który został stracony na Ukrainie, Rosja ruszy wtedy szturmem na Polskę. Tego się obawiam. [Stefan, 19]

Badanym towarzyszy obawa, że na terytorium Polski zaczną się toczyć działania militarne. Wypowiedź Kamili sugeruje nawet, że już myślała o „ucieczce” jako alternatywnej do walki reakcji na strach (por. LeDoux 2000):

Obawiam się wojny również na terenach naszego państwa [...] Od razu zaczęłam planować wyjazd z Polski obawiając się w przyszłości ataku również na nasz kraj. [Kamila, 21]

W kontekście obaw i współodczuwania, z jednej strony, część badanych opowiadała także o poczuciu strachu, który można było powiązać z ich refleksyjnością i empatią (por. Konecki 2022). Młodzi obawiają się tu przede wszystkim traum społecznych i pokoleniowych (por. Beck 2006; Furlong, Cartmel 2006; Szafraniec 2012) związanych z długim trwaniem konfliktu zbrojnego, ale też zubożeniu świata na okropieństwa wojny:

Bardzo boję się też skutków wszelkich działań zbrojnych, nawet gdyby wojna zakończyła się już dziś. Boję się wzrostu przemocy, szmuglowania przez granicę dużej ilości broni, zbiorowych traum, które zostaną przez system zlekceważone. [Bartek, 24]

Obawiam się, że [wojna] będzie trwała latami, a świat o sytuacji zapomni. [Julia, 20]

Z drugiej strony, traumy ludności ukraińskiej są przyćmione troskami o poziom życia w Polsce, który w przewidywaniach badanych wraz

z napływem ludności uchodźczej miały się obniżyć (zob. też Duszczyk, Kaczmarczyk 2022; Liadze i in. 2023; Lewtak i in. 2022; Trojanek, Głuszak 2022). Konieczności zaplanowania życia w logistyce strachu (Villarreal 2022) towarzyszy brak wśród młodych poczucia sprawstwa i dostępu do zasobów:

[Wojna oznacza] coraz większą inflację oraz coraz gorszy poziom życia. Obawiam się również, iż znaczna liczba uciekinierów z Ukrainy będzie coraz mocniej domagać się różnych praw przez co polskie społeczeństwo będzie miało utrudniony dostęp do rzeczy, które dotychczas były dostępne na co dzień. [Igor 31]

W tym ostatnim obszarze badani mieli głównie obawy łączące poziom makro i mikro, to jest dotyczące wydolności i stabilności polskiego państwa jako determinanty ich własnych możliwości. Powszechnie wątpili, że instytucje krajowe będą w stanie odpowiednio zareagować na kryzys ekonomiczny i uchodźczy:

Biorąc pod uwagę choćby wszystkie osoby uchodźcze, które przyjechały do Polski, obawiam się, że polski rząd nie będzie w stanie zarządzić sytuacją migracyjną i kryzysem ekonomicznym w odpowiedni sposób. [Ala, 28]

Polska niestety nie udźwignie sama tylu uchodźców, choćby bardzo chciała. Bardzo mi szkoda tych ludzi, ale niestety obawiam się, że odbije się to mocno na nas, na Polakach. [...] Polska służba zdrowia nie jest w stanie sobie z wszystkimi poradzić. Tym bardziej że dużo osób z Ukrainy potrzebuje hospitalizacji. Boję się, że zaraz może być kolejna fala pandemii i niestety, ale wtedy będzie trzeba „wybrać” komu pomóc, ponieważ nie mamy tylu miejsc w szpitalach. [Adela, 26]

Młode osoby biorące udział w badaniu zgłaszały, że kluczowe systemy instytucji państwa — takie jak system służby zdrowia — już są nadwyżęzone po pandemii COVID-19. Obawiano się, że odpowiedzialność za solidarność i pomaganie spadnie na obywatelki i obywateli:

Obawiam się [...] kryzysu w Polsce uchodźczego i tego, że ten rząd sobie nie poradzi z tym, że znowu to będzie oparte tylko na ludzkich takich odruchach, na dzieleniu się własnymi zasobami, własnymi pieniędzmi, własnym bogactwem po prostu. I tego się obawiam, że po prostu to nas przerośnie wszystkich jakby społecznie. [Luiza, 28]

Podsumowując — kryzysy uchodźczy i gospodarczy często były zespolone w wypowiedziach badanych w znaczące, rzeczywiste i nieuchronne zagrożenie o charakterze pokoleniowym. Polikryzys podważał szansę na godną przyszłość, umacniając w młodych badanych przekonanie, że ich biografie wiązać się będą z brakiem sprawstwa, stratą, strachem i walką (por. Giroux 2003; Szafranec 2012).

„STRACH [...], POCZUCIE UTRATY KONTROLI NAD MOIM LOSEM
I BEZSENS ISTNIENIA”: INDYWIDUALNY WYMIAR STRACHU

Jak pokazuje wypowiedź 29-letniej Zofii w nagłówku tej sekcji, w obliczu ataku Rosji na Ukrainę strach pojawiał się wprost w narracjach badanych osób. Lęki indywidualne, podobnie jak te na poziomie makro, były złożone i obejmowały szereg odniesień do obaw, niepewności, zmartwienia i przerażenia (por. Barbalet 1998; Villarreal 2022):

Przestraszyłam się. Zastanawiałam się, jaki to będzie miało wpływ na życie moje i mojej rodziny. Ogromnie współczułam i nadal współczuję Ukraincom! [Sandra, 35]

Strach związany z wojną w Ukrainie wzmocnił ogólne poczucie zagrożenia i wpisał się w doświadczenie społeczeństwa ryzyka (Beck 2002; Moralli, Allegrini 2021; Carta, Orrù, Barberini 2022), gdzie istnieją nie tylko niebezpieczeństwa wyobrazone. Co więcej, realność zagrożenia, które wydawało się niemożliwe — tak o wojnie mówiły badane osoby — tylko wzmacnia ogólne poczucie niepewności. Nasycenie strachem różnych obszarów życia przenosi lęk z „tu i teraz” na poważniejszy kontekst tak zwanej „zagrożonej przyszłości” (Tateo, Marsico, Valsiner 2022):

Towarzyszy mi także nieustanna obawa, że będę w swoim całym przyszłym życiu świadkiem rzeczy równie potwornych, co te dzisiejsze. [Bartek, 24]

Utrata bezpieczeństwa ontologicznego (Giddens 2001) przez młode osoby dorosłe biorące udział w badaniu była doświadczana na wielu płaszczyznach. Wychodząc od strachu jako stanu emocjonalnego, młodzi refleksyjnie koncentrowali się na utraconej stabilizacji i niemożności społecznego zakotwiczenia (Green, Mitchell, Bunton 2000; Geldens, Bourke 2008; Colombo, Rebughini 2019). Pojawiło się też przerażające poczucie braku sprawstwa i podmiotowości:

Obawiam się wszystkiego — głównie przeraża niekontrolowana zmiana, utrata pewności i stabilności otoczenia, przytłoczenie informacjami i negatywnymi prognozami, dobija poczucie bezsilności i „małości” wobec świata, systemu i jego przywódców, zmniejszenie poczucia podmiotowości samej siebie i utrata sprawczości własnego działania w świecie społecznym. [Zofia, 29]

W obliczu wizji eskalacji konfliktu najwięcej niepokoju wiązało się w zagrożeniem życia najbliższych i własnego:

Jeśli konflikt przerodziłby się w ataki zbrojne na Polskę, to obawiałabym się o swoje życie i moich bliskich. [Gosia, 30]

Dla młodych mężczyzn realną obawą bezpośrednio wpływającą na ich życie i zdrowie stała się wizja mobilizacji. Mieszko ironicznie opisał działania rządu i wprost wyraził swoją niechęć do walki:

Obawiam się, że nasz „wspaniały” rząd się wplącze w ten konflikt, a bardzo bym nie chciał otrzymać karty mobilizacyjnej, bo nie jestem patriotą i giniecie za kraj to jest ostatnia rzecz, która mi się marzy. Więc jedyne co w moim życiu może zmienić ten konflikt, to przyspieszyć podejmowanie decyzji o migracji. [Mieszko, 28]

Strach o życie własne i najbliższych badane osoby uważały, co prawda, za mniej uzasadniony, bo zagrożenie takie uznały za mniej prawdopodobne, ale lęk ten prowadził do priorytetyzacji wartości, spychając obawy ekonomiczne na dalszy plan:

Doceniam bardziej tu i teraz, i bezpieczeństwo to właśnie, i takie podstawowe rzeczy, a nie czy to będzie 10 czy 12 procent podwyżki. [Luiza, 28]

Jednakże to właśnie troska o materialne bezpieczeństwo dominowała, gdy zagrożenie eskalacją konfliktu wydawało się mniej prawdopodobne. Podobnie jak w skali makro, gdy badani nie wierzyli w stabilne, silne państwo, na poziomie mikro odczuwali skonkretyzowany strach o skutki materialne wojny dla ich kondycji finansowej. Słowa Dominika pokazują konkretne obawy związane z wojną w Ukrainie i jej konsekwencjami (Barchielli i in. 2022). Warta uwagi jest jego świadomość skutków krótkoterminowych i długoterminowych, a także szerokiego oddziaływania na różne sfery życia, od osobistego dobrostanu do autonomii mieszkaniowej i szans na rynku pracy (zob. też Duszczyk, Kaczmarczyk 2022; Lewtak i in. 2022; Trojanek, Głuszak 2022; Kajta i in. 2022):

Uważam, że sytuacja na Ukrainie bardzo wpłynie na moje dalsze życie, obecne jak i w perspektywie kilku lat. Obecnie: nadwyręży to moje zdrowie psychiczne, ciągle obawy o kolejne dni, patrzyenie na okrucieństwa wobec niewinnych osób. W przyszłości: konsekwencje finansowe, kryzysy ekonomiczne czy utrudniony dostęp i znalezienie godnej pracy — większa konkurencja na rynku pracy poprzez napływ siły roboczej z Ukrainy. Trudność znalezienia mieszkania na wynajem i w perspektywie lat — zakupu mieszkania. [Dominik, 22]

Sytuacja finansowa i przewidywanie nadciągającego kryzysu ekonomicznego w największym stopniu wpływały na realne działania motywowane strachem (por. też Villareal 2022):

Oczywiście im bardziej złotówka będzie słabła, a paliwa drożały, to podejrzewam, że będziemy musieli zrezygnować z niektórych rzeczy czy zajęć [...] Na razie całkowicie wstrzymujemy się z jakimikolwiek większymi wydatkami. Początkowo robiliśmy tak, żeby w razie czego mieć pieniądze, żeby szybko wydostać się z kraju.

Teraz, kiedy wizja ataku na Polskę wydaje mi się niedorzeczna, pieniądze odkładamy raczej na ciężki ekonomicznie czas, który niestety nadchodzi wielkimi krokami. [Weronika, 31]

Strachem badani starali się — w miarę możliwości — zarządzać (por. Villareal 2022). Podejmowali szereg decyzji i działań, by ograniczyć swoją podatność na emocjonalny przekaz medialny, racjonalizowali prawdopodobieństwo zagrożenia, a czasem po prostu dystansowali się, kalkulując, że stres jest w tym momencie gorszy niż jednak mało prawdopodobna wojna na polskich ziemiach. W tym sensie rozlanie się wojny jest obawą o charakterze uogólnionym, która tylko u niektórych przekłada się na praktyczne działania:

Wiadomo, jak większość społeczeństwa boję się, co będzie jutro, ale staram się aż tak o tym nie myśleć, ponieważ jestem w ciąży i stres nie jest wskazany. Jedyne co, to chciałabym wyrobić paszport, żeby mieć w razie nagłej sytuacji. [Adela, 26]

Strategie radzenia sobie z nieprzyjemnymi emocjami wpisują się we wspomnianą wcześniej logistykę strachu (Villareal 2022). Pomimo jego bezpośredniego i bardzo silnego wpływu na codzienność badane osoby starały się, zarówno w obszarze praktyk, jak i przekonań czy postaw, opanać strach i możliwie szybko wrócić do emocjonalnej równowagi.

DYSKUSJA I WNIOSKI

Celem przedstawionych rozważań była pogłębiona analiza strachu, czyli obaw przeżywanych zarówno jako realny strach, jak i uogólniony lęk (por. Kemper 1978; LeDoux 2000; Konecki 2022), których doświadcza młode pokolenie Polek i Polaków w reakcji na wojnę w Ukrainie. Wojna wzmacnia niepewność i strach odczuwane co do innych bieżących kryzysów, na przykład niedawnej pandemii koronawirusa czy kryzysu klimatycznego. Przedstawione wyniki badań potwierdzają, że kultura strachu jest częścią narracji w ponowoczesnym etosie społeczeństwa kryzysu (por. Furedi 2007; Moralli, Allegrini 2021). W odpowiedzi na polikryzys młodzi ludzie kreują nowe strategie wobec niepewnej przyszłości i poczucia braku sprawstwa i wpływu. Warto podkreślić, że badanie potwierdza ustalenia międzynarodowe dotyczące tego, że to właśnie młode pokolenie jest szczególnie narażone na doświadczanie zgeneralizowanego lęku (por. Beck, Beck-Gernsheim 2009; Colombo, Rebughini 2019; Tateo, Marsico, Valsiner 2022). Dzieje się tak, gdyż strach — jako opozycja nadziei — znacząco wpływa na wizje przyszłości młodych, którzy koncentrują się na obawach o „zagrożone jutro” w perspektywie swojego dopiero rozpoczynającego się dorosłego życia.

Wyniki wskazują, że pokolenie młodych Polek i Polaków mierzy się ze strachem tak w wymiarze mikro, jak i w makropolicyce (por. Szafraniec 2012).

Na podstawie jakościowych i ilościowych danych empirycznych z projektu ULTRAGEN twierdzimy, że toczące się działania zbrojne pogłębiły już istniejący niepokój młodych, funkcjonujących w społeczeństwie ryzyka, polikryzysu i płynnego strachu (por. Beck 2002; Bauman 2008, 2012). Wojna — postrzegana jako niespodziewane i szokujące zagrożenie dla indywidualnej i globalnej przyszłości — nawet w danych ilościowych zbieranych blisko rok po inwazji wyróżnia się na tle pozostałych obaw wyrażanych przez badaną kohortę wiekową, skutkując wielowymiarowym oddziaływaniem i wszechobecnym lękiem. Pokolenie młodych dorosłych największe obawy wyraża w stosunku do ekonomicznych i społecznych kryzysów — towarzyszących im wcześniej „w tle”, ale zaostrzonych i wysuwających się na pierwszy plan na tle widocznych masowych migracji z terenów działań wojennych.

Wykazałyśmy, że młode Polki i młodzi Polacy jako grupa, która nie zdążyła jeszcze zakorzenić się w społeczeństwie i zapewnić sobie bezpieczeństwa poprzez różnego rodzaju zasoby, w tym ekonomiczne, relacyjne, mieszkaniowe czy historyczno-biograficzne, w wyższym stopniu są narażeni na konsekwencje globalnych procesów niosących ryzyko (por. Furlong, Cartmel 2006; Colombo, Rebughini 2019). Co warto podkreślić, kluczem do zrozumienia pokoleniowej wagi polikryzysu jest nie to, że młode osoby deklarują najwyższy poziom obaw, lecz ich koncentracja na wielości zagrożeń, które zwielokrotniają doświadczanie strachu. Dla pokolenia młodych dorosłych wybuch wojny w Ukrainie był kolejnym impulsem zakłócającym już zachwiane poczucie bezpieczeństwa. Jako taki jest on zatem szczególnie brzemienisty w skutki w kontekście powszechnej niepewności, odrzucania możliwości przewidywania i planowania przyszłości, a także niechęci względem budowania jednostkowej stabilizacji we wcześniejszej i średniej dorosłości (por. Szafraniec 2012).

W analizach pokazujemy szereg zmiennych wskazujących strach jako wymiar stratyfikowalny (zob. też Barbalet 1998; Turner, Stets 2006; Villarreal 2022) i zróżnicowany również w podgrupie młodych. Poziom strachu odczuwanego przed potencjalnym atakiem Rosji na Polskę uzależniony jest szczególnie od płci, wyznaczającej akceptowalne społecznie ramy reakcji na zagrożenie zgodne z rolami płciowymi (por. Fothergill 1996). W dalszej kolejności na strach przed wojną wpływają religijność, która opisywana była jako czynnik wpływający na wyższy poziom stresu również we wcześniejszych badaniach (Khoo i in. 2021), oraz dochód, który im wyższy, tym bardziej umożliwia jednostce wiarę w możliwość szybkiego przemieszcze-

nia się w celu uniknięcia zagrożenia oraz oferuje szerszy wachlarz opcji budowania życia w nowym miejscu (zob. też Bauman 2012).

Wyniki badania sondażowego, pokazującego, że młodym ludziom w Polsce towarzyszą ryzyko i niepewność, pogłębione zostały poprzez analizę danych jakościowych. Potwierdziła ona, że wielowymiarowy strach, będący bezpośrednią i pośrednią konsekwencją wojny w Ukrainie, jest obecny zarówno w indywidualnym, jak i w szerszym, geopolitycznym myśleniu młodych osób. Dla wchodzących dopiero w dorosłe życie polikryzys ostatnich trzech lat okazał się momentem definiującym spojrzenie na własną terażniejszość i (nie)możliwą przyszłość (por. Pustułka i in. 2021). Poziom nasycenia strachem różnych obszarów społecznego funkcjonowania może przenosić obawy z aktualnego i konkretnego kontekstu na uogólnioną, a przez to jeszcze bardziej niepewną trajektorię biograficzną w kolejnych latach i dekadach (por. Tateo, Marsico, Valsiner 2022). Spójne w badaniach ilościowych i jakościowych wyniki dotyczą przede wszystkim dostrzegania ryzyka eskalacji konfliktu zbrojnego, ale też uwidocznienia obaw o kryzys gospodarczy. Badanie jakościowe kontekstualizuje wyniki ilościowe wskazując, że lęki ekonomiczne zasadzają się na nieufności młodych wobec instytucji państwowych. W pełnych emocji narracjach osób uczestniczących w przeprowadzonych wywiadach wyraźnie można było dostrzec, że strach łączy się z refleksją o niedostępnych możliwościach w zakresie stabilizacji i akumulacji zasobów. Warto podkreślić, że codzienna logistyka strachu (por. Villarreal 2022) w osobistych doświadczeniach stale zazębia się i przeplata z szerszymi obawami o wojnę globalną i totalną (por. Hoffmann 2004), multiplikując niepewność.

Nakładające się na siebie wielkie kryzysy, które dotknęły świat już w XX wieku, dla starszych pokoleń w Polsce stanowiły wydarzenia rozpałmiętywane w kontekście historycznych punktów odniesienia, jakimi były okres PRL oraz przełom demokratyczny, były więc ujmowane w innej perspektywie czasowej (por. Pustułka i in 2021). Natomiast w świadomości młodych niekończący się, eskalujący multikryzys rozciąga się na znaczną część okresu wchodzenia w dorosłość i wczesnej dorosłości. W przeciwieństwie do starszych pokoleń nie mają oni jeszcze w swoich osobistych biografacjach punktów odniesienia do wcześniejszych kryzysów. W konsekwencji nie mają ani świadomości ich przemijalności, ani wypracowanych mechanizmów radzenia sobie z wyzwaniem — na przykład na rynku pracy (Pustułka, Kajta 2023), co wpływa na ich stan emocjonalny. Pomimo że strach przed wojną jest nierówno rozłożony wśród młodych i dotyka przede wszystkim kobiety i osoby mniej zarabiające (a także, co z tym związane, mieszkające w mniejszych miejscowościach), niepokój o przyszłość

dotyczy całej grupy wiekowej 18–35 lat. Spojrzenie łącznie na wyniki ilościowe i jakościowe pozwala zatem na stworzenie mapy lęków i strachów młodego pokolenia. Bardziej niż bezpośredniego ataku Rosji na Polskę młodzi boją się nieuchronnych konsekwencji ekonomicznych i politycznych wojny: kryzysu gospodarczego i ekonomicznego, pogłębienia zapaści na rynku mieszkaniowym, utrudnionego dostępu do usług publicznych.

Życie w poczuciu zagrożenia przyszłości przekłada się na specyfikę praktyk wypracowywanych w odpowiedzi na brak bezpieczeństwa ontologicznego. Obserwujemy u młodych poczucie zwątpienia w sens planowania własnego życia, a nawet myślenia w dłuższej perspektywie czasowej o celach czy marzeniach. Skoro na porządku dziennym jest przydarzanie się niemożliwego, młode Polki i młodzi Polacy muszą poradzić sobie ze stresem i poczuciem bezsensu w tej nowej rzeczywistości społecznej. Część z nich skupia się na „tu i teraz”, odsuwając od siebie myśli o niepokojącej przyszłości. Obserwujemy związek silnego strachu przed wojną z poszukiwaniem wsparcia społecznego i solidarności. Jednocześnie atmosfera lęku jest wyzwaniem dla współpracy i solidarności, często kierując uwagę młodych ku konkurencji o zasoby, zwłaszcza w kontekście przyjazdu osób uchodźczych i państwa nieradzącego sobie z kryzysami. „Zagrożone jutro” to mieszanka i strachu i nadziei, pomiędzy którymi młode osoby starają się nawigować w kierunku odzyskania poczucia sprawstwa i bezpieczeństwa (por. Tateo, Marsico, Valsiner 2022).

BIBLIOGRAFIA

- Abbasi Kamran, 2022, *Climate, Pandemic, and War: An Uncontrolled Multicrisis of Existential Proportions*, „BMJ (Clinical Research Ed.)”, 376: o689.
- Barbalet Jack M., 1998, *Emotion, Social Theory, and Social Structure: A Macrosociological Approach*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Barchielli Benedetta i in., 2022, *Climate Changes, Natural Resources Depletion, COVID-19 Pandemic, and Russian-Ukrainian War: What Is the Impact on Habits Change and Mental Health?*, „International Journal of Environmental Research and Public Health”, t. 19(19), 11929.
- Bauman Zygmunt, 2008, *Płynny lęk*, tłum. Janusz Margański, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Bauman Zygmunt, 2012, *Straty uboczne. Nierówności społeczne w epoce globalizacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Beck Ulrich, 2002, *Spółczesność ryzyka: w drodze do innej nowoczesności*, tłum. Stanisław Cieśla, Scholar, Warszawa.
- Beck Ulrich, Beck-Gernsheim Elisabeth, 2009, *Global Generations and the Trap of Methodological Nationalism for a Cosmopolitan Turn in the Sociology of Youth and Generation*, „European Sociological Review”, t. 25(1), s. 25–36.

- Bericat Eduardo, 2016, *The Sociology of Emotions: Four Decades of Progress*, „Current Sociology”, t. 64(3), s. 491–513.
- Bude Heinz, 2018, *Society of Fear*, Polity, Cambridge.
- Burkitt Ian, 2002, *Complex Emotions: Relations, Feelings and Images in Emotional Experience*, „The Sociological Review”, t. 50(S2), s. 151–167.
- Carta Mauro Giovanni, Orrù Germano, Barberini Luigi, 2022, *War and Pandemic: A Negative Synergism Could Amplify the Catastrophe*, „Journal of Public Health Research”, t. 11(2): 3016.
- Colombo Enzo, Rebughini Paola, 2019, *A Complex Uncertainty: Young People in the Riddle of the Present*, w: Enzo Colombo, Paola Rebughini (red.), *Youth and the Politics of the Present. Coping with Complexity and Ambivalence*, Routledge, London–New York, s. 1–16.
- Duszczak Maciej, Kaczmarczyk Paweł, 2022, *War and Migration: The Recent Influx from Ukraine into Poland and Possible Scenarios for the Future*, „CMR Spotlight”, nr 4(39).
- Flam Helena, 1998, *Mosaic of Fear: Poland and East Germany before 1989*, „East European Monographs”, nr 508.
- Fothergill Alice, 1996, *Gender, Risk, and Disaster*, „International Journal of Mass Emergencies & Disasters”, t. 14(1), s. 33–56.
- Furedi Frank, 2007, *Culture of Fear: Risk Taking and the Morality of Low Expectation*, Continuum, London–New York.
- Furlong Andy, Cartmel Fred, 2006, *Young People and Social Change*, McGraw-Hill Education, London.
- Geldens Paula M., Bourke Lisa, 2008, *Identity, Uncertainty and Responsibility: Privileging Place in a Risk Society*, „Children’s Geographies”, t. 6(3), s. 281–294.
- Giddens Anthony, 2001, *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, tłum. Alina Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Giroux Henry A., 2003, *The Abandoned Generation: Democracy beyond the Culture of Fear*, Palgrave Macmillan.
- Green Eileen, Mitchell Wendy, Bunton Robin, 2000, *Contextualizing Risk and Danger: An Analysis of Young People’s Perceptions of Risk*, „Journal of Youth Studies”, t. 3(2), s. 109–126.
- Hafstad Gertrud Sofie, Augusti Else-Marie, 2021, *A Lost Generation? COVID-19 and Adolescent Mental Health*, „The Lancet Psychiatry”, t. 8(8), s. 640–641.
- Hodkinson Phil, Hodkinson Heather, Sparkes Andrew C., 2013, *Triumphs and Tears: Young People, Markets, and The Transition from School to Work*, Routledge, London.
- Hoffmann Stanley, 2004, *Thoughts on Fear in Global Society*, „Social Research: An International Quarterly”, t. 71(4), s. 1023–1036.
- Kajta Justyna, Pustulka Paula, Radzińska Jowita, 2022, *Young People and Housing Transitions during COVID-19: Navigating Co-Residence with Parents and Housing Autonomy*, „Housing Studies”, t. 38(1), s. 44–64.
- Kemper Theodore D., 1978, *Toward a Sociology of Emotions: Some Problems and Some Solutions*, „The American Sociologist”, t. 13(1), s. 30–41.
- Khoo Shuna Shiann, Toh Wei Xing, Yang Hwajin, 2021, *Seeking Control during Uncontrollable Times: Control Abilities and Religiosity Predict Stress during COVID-19*, „Personality and Individual Differences”, nr 175, s. 110675.
- Konecki Krzysztof T., 2022, *Empathy! So What?*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 18, nr 4, s. 194–233.

- Kossowska, Małgorzata, Szwed Paulina, Szumowska Ewa, Perek-Białas Jolanta, Czernatowicz-Kukuczka Aneta, 2023, *The Role of Fear, Closeness, and Norms in Shaping Help towards War Refugees*, „Scientific Reports”, t. 13(1): 1465 (<https://doi.org/10.1038/s41598-023-28249-0>).
- LeDoux Joseph E., 2000, *Mózg emocjonalny: tajemnicze podstawy życia emocjonalnego*, tłum. Andrzej Jankowski, Media Rodzina, Poznań.
- Lewtak Katarzyna, Kanecki Krzysztof, Tyszko Piotr, Goryński Paweł, Bogdan Magdalena, Nitsch-Osuch Aneta, 2022, *Ukraine War Refugees — Threats and New Challenges for Healthcare in Poland*, „Journal of Hospital Infection”, nr 125, s. 37–43 (doi: 10.1016/j.jhin.2022.04.006).
- Liadze Iana, Macchiarelli Corrado, Mortimer-Lee Paul, Sanchez Juanino Patricia, 2023, *Economic Costs of the Russia-Ukraine War*, „The World Economy”, t. 46(4), s. 874–886.
- Maciejewska-Mieszkowska Katarzyna, 2022, *Stosunek Polaków do uchodźców w kontekście wojny w Ukrainie*, „Środkowoeuropejskie Studia Polityczne”, nr 4, s. 137–153.
- Mason Jennifer, 2006, *Six Strategies for Mixing Methods and Linking Data in Social Science Research*, Working Paper Series 4/06, ESRC National Centre for Research Methods NCRM.
- Michta Andrew, 2022, *Quo Vadis Europe? The “Russian Question”*, „Orbis”, t. 66(2), s. 201–212.
- Moralli Melissa, Allegrini Giulia, 2021, *Crises Redefined: Towards New Spaces for Social Innovation in Inner Areas?*, „European Societies”, t. 23(sup1), s. 831–843.
- Moshagen Morten, Hilbig Benjamin, 2022, *Citizens’ Psychological Reactions Following the Russian Invasion of the Ukraine: A Cross-National Study* (doi: 10.31234/osf.io/teh8y).
- Neale Bren, 2019, *What Is Qualitative Longitudinal Research?*, Bloomsbury Publishing, London.
- Pargament Kenneth I., 2002, *The Bitter and the Sweet: An Evaluation of the Costs and Benefits of Religiousness*, „Psychological Inquiry”, t. 13(3), s. 168–181.
- Pustulka Paula, Radzińska Jowita, Kajta Justyna, Sarnowska Justyna, Kwiatkowska Agnieszka, Golińska Agnieszka, 2021, *Transitions to Adulthood during COVID-19: Background and Early Findings from the ULTRAGEN Project*, „Youth Working Papers”, nr 4, SWPS University–Youth Research Center, Warszawa (doi: 10.23809/14).
- Pustulka Paula, Kajta Justyna, 2023, *Working Lives during the Pandemic. Qualitative Evidence on Coping among Young and Older Workers in Poland*, „Polish Sociological Review”, nr 2, s. 211–230.
- Pustulka Paula, Kajta Justyna, Kwiatkowska Agnieszka, Sarnowska Justyna, Radzińska Jowita, Golińska Agnieszka, w druku, *Settling into Uncertainty and Risk Amidst a Multi-crisis of the COVID-19 Pandemic and the War in Ukraine*,
- Radzińska Jowita, 2022a, *Zmiana postrzegania i doświadczania solidarności w pandemii COVID-19*, „Studia Socjologiczne”, nr 3, s. 111–136.
- Radzińska Jowita, 2022b, *Między elastycznością a spójnością: wykorzystanie metod asynchronicznych w jakościowym badaniu podłużnym realizowanym w trakcie pandemii*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 18, nr 3, s. 10–31.
- Radzińska Jowita, Golińska Agnieszka, 2023, *Cokolwiek się nie wydarzy mieć odwagę i honor w każdej sytuacji zachować się po prostu przyzwoicie... Granice gościnności na przykładzie przyjęcia w Polsce osób uchodźczych z Ukrainy*, „Studia Migracyjne — Przegląd Polonijny” (w druku).
- Sarnowska, Justyna, Winogrodzka Dominika, Pustulka Paula, 2018, *The Changing Meanings of Work among University-Educated Young Adults from a Temporal Perspective*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 67, nr 3, s. 111–134.

- Shklar Judith N., 1998, *Political Thought and Political Thinkers*, University of Chicago Press, Chicago.
- Szafranec Krystyna, 2012, *Młodość jako wyłaniający się problem i nowa polityczna siła*, „Nauka”, nr 1, s. 101–122.
- Tateo Luca, Marsico Giuseppina, Valsiner Jaan, 2022, *The Pandemic Atmos-fear*, „International Perspectives in Psychology”, t. 11(2), s. 125–133.
- Teddle Charles, Tashakkori Abbas, 2012, *Common “Core” Characteristics of Mixed Methods Research: A Review of Critical Issues and Call for Greater Convergence*, „American Behavioral Scientist”, t. 56(6), s. 774–788.
- Thew Harriet, Middlemiss Lucie, Paavola Jouni, 2020, *“Youth Is Not a Political Position”: Exploring Justice Claims-making in the UN Climate Change Negotiations*, „Global Environmental Change”, t. 61: 102036.
- Thomson Rachel, Bell Robert, Holland Janet, Henderson Sheila, McGrellis Sheena, Sharpe Sue, 2002, *Critical Moments: Choice, Chance and Opportunity in Young People’s Narratives of Transition*, „Sociology”, t. 36(2), s. 335–354.
- Trojanek Radosław, Głuszak Michał, 2022, *The War in Ukraine, Refugees, and the Housing Market in Poland*, SSRN (<https://ssrn.com/abstract=4086551>).
- Trope Yaacov, Liberman Nira, 2010, *Construal-level Theory of Psychological Distance*, „Psychological Review”, t. 117(2), s. 440–463.
- Tudor Andrew, 2003, *A (Macro)sociology of Fear?*, „The Sociological Review”, t. 51(2), s. 238–256.
- Turner Jonathan H., 2010, *The Stratification of Emotions: Some Preliminary Generalizations*, „Sociological Inquiry”, t. 80(2), s. 168–199.
- Turner Jonathan H., Stets Jan E., 2006, *Sociological Theories of Human Emotions*, „Annual Review of Sociology”, t. 32, s. 25–52.
- Turner Jonathan H., Stets Jan E., 2009, *Socjologia emocji*, tłum. Marta Bucholc, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Villarreal Ana, 2022, *The Logistics of Fear: Violence and The Stratifying Power of Emotion*, „Emotions and Society”, t. 4(3), s. 290–306.

- CBOS, 2022, *Polacy wobec rosyjskiej inwazji na Ukrainę*. Komunikat z badań, nr 38/2022, Warszawa.
- CBOS, 2023, *Polacy wobec wojny na Ukrainie i ukraińskich uchodźców*. Komunikat z badań, nr 54/2023, Warszawa.
- GUS, 2021, *Population. Size and Structure and Vital Statistics in Poland by Territorial Division in 2021*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Free Press for Eastern Europe, 2022, „The uncertain times: Views on health issues and the war in Ukraine, A 6-country comparative study” (niepublikowany zbiór danych).
- Pew Research, 2022, *Internet, Smartphone and Social Media Use* (<https://www.pewresearch.org/global/2022/12/06/internet-smartphone-and-social-media-use-in-advanced-economies-2022/> [dostęp: 10.03.2022]).
- ULTRAGEN 2023, zbiór danych z badania CAWI (IPSOS, 2–12.01.2023), A. Kwiatkowska, P. Pustułka, J. Kajta, A. Golińska, J. Radzińska, J. Sarnowska, Uniwersytet SWPS, Warszawa.

UNHCR, 2023, *Ukraine Refugee Situation*, United Nations High Commission for Refugees (<https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine> [dostęp: 10.03.2023]).

FEAR IN THE FACE OF WAR IN UKRAINE:
PERSONAL AND GEOPOLITICAL CONCERNS
AMONG YOUNG POLISH MEN AND WOMEN

Paula Pustułka, Jowita Radzińska, Agnieszka Kwiatkowska
(SWPS University)

A b s t r a c t

Russia's attack on Ukraine has acutely affected the experiences of Polish women and men and has translated into a sense of living in constant danger in a society of risk and fear. Young people who have not yet achieved stability and are less socially anchored, are particularly vulnerable to fear, anxiety, economic degradation and a loss of ontological security. In this context, the article uses quantitative and qualitative data from the ULTAGEN project focusing on entry into adulthood in times of crisis to map the personal and geopolitical concerns of young Polish women and men. Data from a representative CAWI survey (N = 2104), conducted in January 2023 among 18–35 year olds, showed that almost a year after the war broke out, the vast majority of them were still anxious about the future. Their concerns were primarily about the cumulative consequences of the war: the economic and energy crises, and deteriorating access to public services and the housing market. The respondents also continued to fear a Russian attack on Poland. The qualitative material in turn, collected using the asynchronous exchange technique in March and April 2022 as part of a qualitative longitudinal study, deepens the above findings with detailed analyses focused on two main axes. First of all, the empirical material shows fear of the political enemy, manifested in fears of the war spilling over, a total war, alongside a cumulative refugee-economic crisis, which the interviewees believed threaten national security. Secondly, at the individual level, fear is closely linked to the vision of a “threatened future”, with young people preaching doom and gloom. From a micro-sociological perspective, the narratives illustrate a constant uncertainty and danger. The findings of the mixed-methods research are interpreted through the prism of the sociology of fear and youth studies.

key words: Ukraine, Poland, war, fear, uncertainty, young adults

słowa kluczowe: Ukraina, Poland, wojna, strach, niepewność, młodzi dorośli